Pedepsele aplicate în antichitate pentru faptele cu caracter penal

Lector univ. dr. Elena PARASCHIV
Universitatea Spiru Haret, Râmnicu Vâlcea, România
e.paraschiv.dvl@spiruharet.ro

***Rezumat*:** *Omorul, tâlhăria, furtul şi altele, sunt fapte pe care le întâlnim la orice colectivitate umană. Toate aceste fapte, fiind „vătămătoare" pentru victimele directe, şi „tulburătoare" pentru liniştea şi securitatea colectivă, au fost, de-a lungul timpurilor, supuse unei reacţiuni nu numai defensive, de simplă apărare, ci şi represive, de pedepsire, care a îmbrăcat, şi în antichitate, diferite forme*.

***Cuvinte cheie*:** *pedepse; antichitate; caracter penal; represiuni*;

Introducere

Orice fiinţă, atunci când se simte ameninţată de un pericol, opune rezistenţă, reacţionează instinctiv. Această reacţiune, dictată de instinctul de conservare, este, prin însăşi natura sa, defensivă, adică se încearcă realizarea unei apărări, care durează, în chip firesc, atât cât dăinuieşte răul care ameninţă; ea este deci actuală (reacţiunea coincide cu acţiunea neconvenabilă).

Omul, fiind înzestrat cu facultăţi spirituale superioare, are, în faţa acţiunilor neconvenabile, o atitudine mai complexă. Ca oricare altă fiinţă, în faţa pericolului, omul reacţionează şi el în mod defensiv, dar păstrează amintirea pericolului sau vătămării suferite, care antrenează sentimentele: *de teamă*, că actul neconvenabil s-ar putea repeta, şi *de ură*, în orice agresor omul văzând un duşman.

Teama şi ura împing reacţiunea omului dincolo de limitele apărării imediate. De aceea, în raporturile dintre oameni, la reacţiunea defensivă se adaugă o reacţiune represivă, adică, alături de atitudinea de apărare, îşi face loc atitudinea de reprimare [1].

La începuturile societăţii umane, erau pedepsite nu doar fiinţele raţionale, ci şi animalele, ori chiar lucrurile neînsufleţite. Astfel, se pedepseau: oi, porci, cai, etc., atunci când produceau pagube omului, considerându-se că şi ele poartă răspunderea pentru „infracţiunile" comise. Spre exemplu, legile persane pedepseau câinele care provoca răni omului: la prima faptă i se tăia urechea dreaptă, apoi cea stângă, la a treia muşcătură i se tăia un picior, apoi coada şi aşa mai departe, până la a şasea muşcătură, când era omorât.

În Grecia antică, Solon şi Platon admiteau pedepsirea animalelor şi a obiectelor neînsufleţite, existând chiar şi un tribunal special, „Pritaneul", pentru judecarea animalelor sau a pietrelor, insectelor, lemnelor, etc., cu care s-a comis omorul.

Herodot povestea despre Cyrus că, atunci când a declarat război Babilonului, şi un cal al său s-a înecat în fluviul Gnyd, s-a preocupat un an de pedepsirea fluviului, făcându-l să se scurgă prin canale mici, pentru a-i răpi astfel puterea. La fel, când marea i-a distrus podurile, Xerse a poruncit ca aceasta „să fie pusă în lanţuri" [2].

În Africa se crucificau leii, pentru ca, de frică, să nu mai atace oameni [3].

1. Răzbunarea nelimitată

Crima, în sens larg, de fapt vătămător săvârşit de un om faţă de alt om, şi, ***represiunea***, în sens larg, de reacţiune împotriva celui ce a săvârşit o crimă, sunt manifestări inerente vieţii colective, şi ambele sunt tot atât de străvechi ca şi societatea omenească.

În mod natural, *prima formă de reacţiune represivă ar fi răzbunarea*, din partea celui care a suferit o vătămare, faţă de cel care i-a pricinuit acea vătămare. Răzbunarea lua forma colectivă de multe ori, când persoanele aflate în conflict (cel care săvârşise fapta şi cel care suferise vătămarea) aparţineau unor grupuri sociale diferite (două familii, ginţi, clanuri, triburi, etc.). Din cauza lipsei reglementărilor, această formă de răzbunare a fost calificată ca fiind nelimitată sau nemărginită, deoarece nicio regulă de drept nu impunea, persoanelor în conflict ori membrilor grupurilor din care făceau parte, o anumită conduită, cu privire la modul în care aveau să se răzbune cei vătămaţi prin faptele celorlalţi.

Când cel care suferise o vătămare era prea slab pentru a se răzbuna singur, cerea ajutorul rudelor sau altor persoane apropiate, astfel că, de cele mai multe ori, conflicte neînsemnate degenerau în atacuri colective şi repetate, ceea ce slăbea puterea de muncă şi de apărare a grupului, făcând posibilă o cotropire din partea altor colectivităţi mai puternice. Pentru aceste motive, şefii de grupuri sociale, pentru a reduce la minimum posibil aceste neajunsuri, au încercat să impună membrilor îndatorirea de a nu săvârşi fapte care puteau provoca o răzbunare, iar atunci când erau victime ale unor asemenea fapte, din partea membrilor grupului din care făceau parte, să nu recurgă la răzbunare, ci să lase şefului grupului sarcina de a-l pedepsi pe cel vinovat.

Aceste reguli nu priveau numai raporturile dintre membrii aceluiaşi grup, ci şi conduita faţă de membrii altor grupuri sociale, în sensul că era interzis a se pricinui, fără îngăduinţa şefului, o nemulţumire altui grup social, pentru a se evita conflictele externe şi, eventual, răzbunarea acelui grup. Cei care nu se supuneau acestor reguli erau izgoniţi din grupul respectiv, ori erau supuşi la anumite privaţiuni.

În acest fel, în conştiinţa micilor grupări sociale, (familie, gintă, clan, etc.) s-a format ideea de reglementare a răzbunării, de impunere a unor restricţii, sub sancţiunea pedepsei, ceea ce poate constitui şi apariţia germenilor dreptului penal.

Evoluţia care se produsese în sânul familiilor, ginţilor, clanurilor, etc., urma să se producă, în cele din urmă, şi în sfera marilor colectivităţi (state, popoare). Aceleaşi neajunsuri, pe care răzbunarea nelimitată le avea pentru grupurile sociale mici, se puteau produce, la o altă scară, şi marilor colectivităţi, care erau ameninţate continuu de invazia şi cotropirea altor colectivităţi, astfel că, pentru a se apăra, ele aveau nevoie de luptători apţi, de stare materială bună, dar şi de ordine şi coeziune socială.

În anumite cazuri, răzbunarea lua însă forme violente şi nelimitate, însoţite de atitudini ciudate, manifestate prin masacrarea unor colectivităţi. Spre exemplu, în exercitarea vendetei, unele triburi executau nu neapărat pe autorul crimei, ci pe „primul venit", cum se întâmpla în Filipine, unde, în timpul „vânătorii de capete", declanşate pentru pedepsirea unui ucigaş, era omorât orice individ, care nu făcea parte din membrii grupului pedepsitor ori din grupurile aliate [4].

2. Răzbunarea limitată sau Legea talionului

Pentru evitarea unor neajunsuri specifice răzbunării, deţinătorii puterii publice au impus membrilor colectivităţilor anumite reguli privind reacţia represivă, reglementările adoptate îmbrăcând, în decursul vremurilor, variate forme. În antichitate, un rol important în evoluţia procesului de pedepsire a persoanelor, care săvârşeau fapte antisociale, l-a avut *legea talionului*.

De altfel, în toate timpurile, ideea de drept şi de dreptate a apărut ca un lucru bine măsurat, bine cântărit, considerându-se că nimic nu satisface mai mult spiritul de dreptate al oamenilor, decât egalitatea între faptă şi răsplată. Această idee, de egalitate în reglementarea represiunii, a fost foarte plastic exprimată, încă din cele mai îndepărtate timpuri ale antichităţii, prin cuvintele: „*ochi pentru ochi şi dinte pentru dinte*".

Conţinutul de bază al legii talionului era, „*dacă se întâmplă o nenorocire, vei da, viaţă pentru viaţă, ochi pentru ochi, dinte pentru dinte, mână pentru mână, picior pentru picior, arsură pentru arsură, rană pentru rană, vânătaie pentru vânătaie*” [5]. Răzbunării, astfel limitată, i s-a dat numele de talion sau principiul (legea) *talionului*.

Talionul reprezintă deci o formă de represiune reglementată juridic, fiindcă răzbunarea este recunoscută ca un *drept*, căruia îi corespunde *îndatorirea* de a nu depăşi limitele unei reacţii corespunzătoare vătămării suferite. Atunci când reacţia nu putea fi perfect identică, prin reguli speciale, se prevedea un echivalent. Spre exemplu, când o femeie însărcinată avorta din cauza loviturilor primite de la un agresor, soţul ei avea dreptul să ucidă pe unul din copiii agresorului.

Talionul, privit în sine, deşi părea a corespunde unei justiţii ideale, avea în practică numeroase inconveniente, şi nu putea rămâne o formă durabilă de stingere a conflictelor dintre oameni. Ca orice răzbunare, *talionul perpetua ura şi discordia între indivizi şi între grupurile sociale*, iar aplicarea lui afecta, de multe ori, din cauza unei simetrii dusă până la absurd, pe cei nevinovaţi. De exemplu, dacă se dărâma un zid şi omora un copil, tatăl victimei avea dreptul să ucidă pe fiul meşterului care construise zidul, deşi acest copil nu avea vreo vină.

Unii autori, atribuie originea talionului în vechile legiuiri iudaice, deoarece Vechiul Testament şi scrierile talmudice, fac dese referiri la legea talionului. Talionul este regăsit în cele mai vechi culegeri de legi, pe care le cunoaşte omenirea: Legile lui Manu (India), Codul lui Hammurabi (Mesopotamia), Legea Celor XII Table (Roma antica), etc. Astfel, talionul nu are, în mod cert, un singur loc de origine, el reprezentând legalizarea şi controlarea, de către autoritatea statală, a vendetei private, care era răspândită în mai multe zone ale Globului.

Legea Celor XII Table consacră talionul, în materia delictelor contra persoanei, potrivit regulii: „*si membrum rupsit ni cum eo pacit talio esto*”, iar în materia delictelor contra proprietăţii, prin regula: „*furtum manifestum*” sau „*furtum nec manifectum*”. Astfel, legea dădea posibilitatea sancţionării, fie cu moartea, în cazul furtului pe timp de noapte sau de către o persoană înarmată ori de către un sclav, fie crea posibilitatea celui păgubit, de a-l vinde pe făptuitor ca sclav trans Tiberim sau de a încasa de la acesta o despăgubire care, în timp, a crescut de la dublul, la împătritul pagubei suferite.

În perioada antichităţii, pe lângă legea talionului funcţiona şi *legea canonică*, existând însă o contradicţie între aceste două modalităţi de sancţionare. Astfel, legea canonică învăţa „să nu ucizi”, dar legea talionului „înfrângea” această dispoziţie, în cazul în care trebuia să fie ucis agresorul de către victimă, drept răzbunare. Aşadar, se poate spune că, *legea talionului avea un caracter derogatoriu, constituind o cauză scuzabilă, pentru abaterea de la legea bisericească*, constând în pedeapsa capitală aplicată infractorului. Este ştiut faptul că, ceea ce este imoral, în contradicţie cu biserica, este, în mare parte, şi ilegal. În fapt, legea talionului introducea o excepţie în acest raţionament, ajungându-se la concluzia, oarecum contradictorie, că ceea ce este imoral poate fi legal. Astfel, era imoral din punct de vedere religios să ucizi, dar din punct de vedere al legii talionului era legal, dacă fapta se comitea pentru a răzbuna un alt omor săvârşit de „victimă”.

În Vechiul Testament se arată: „*Cine loveşte pe robul sau sluga sa cu băţul, şi ei mor sub mâna lui, atunci, acesta trebuie pedepsit, dar nu după legea «suflet pentru suflet»*”.

Această excepţie se poate justifica prin aceea că, legea talionului era o lege specială, în raport cu cea canonică, care poate fi considerată ca fiind o lege generală, nepenală, astfel că, prin aplicarea pedepsei conform talionului, ar opera principiul „*specialit derogat generalibus*”.

3. Compoziţia voluntară şi compoziţia legală

Pentru a evita unele neajunsuri, rezultate din aplicarea talionului, deţinătorii puterii publice au recurs la compoziţiunea facultativă, *răzbunarea subsidiară*, impunând membrilor colectivităţii să

încerce, mai întâi, să ajungă la o împăcare, iar dacă nu izbuteau, le era îngăduit să recurgă la legea talionului.

Încercarea de împăcare nu era însă reglementată, în ce priveşte condiţiile de realizare a acesteia şi cuantumul despăgubirilor, totul depinzând de părţile aflate în conflict. Se presupune că, deseori, împăcarea era realizată prin intervenţia şefilor de familii sau de grupuri sociale, care îndemnau părţile să cadă la pace, pentru a evita consecinţele pe care le presupunea talionul.

Compoziţiunea facultativă, în sine, era mult mai convenabilă, dar greu de realizat practic.

Când deţinătorii puterii publice, au ajuns să-şi întărească poziţia şi să-şi sporească autoritatea, faţă de membrii colectivităţii, au decis ca cei ce aveau un conflict, să ajungă la împăcare, aceasta fiind *compoziţiunea obligatorie sau legală*.

Pentru ca această obligaţie să poată fi realizată, trebuia ca stabilirea cuantumului despăgubirilor să nu mai fie lăsată la discreţia părţilor, astfel că, odată cu impunerea obligaţiei de a cădea la o înţelegere, s-a fixat şi un fel de tarif, prevăzându-se despăgubirea cuvenită pentru fiecare fel de fapt vătămător. Astfel, nici victima nu putea pretinde mai mult, nici vinovatul nu putea refuza cuantumul fixat prin tarif. Victima putea recurge la aplicarea talionului, numai în cazul când, vinovatul refuza plata desdăunării obligatorii.

Cu timpul, la tariful stabilit legal, cuvenit victimei, s-a adăugat şi o sumă care trebuia să revină tezaurului public, cu titlu de *reparaţie colectivă*, pentru răul cauzat societăţii prin tulburarea ordinii şi pentru eforturile pe care puterea publică le făcea, în vederea restabilirii ordinii tulburate.

Sistemul compoziţiunii obligatorii era convenabil, însă el putea să fie aplicat numai faţă de vinovaţii care aveau posibilităţi de a plăti despăgubirea şi reparaţia colectivă. Când vinovatul era insolvabil, sumele stabilite pentru faptele sale depăşind posibilităţile lui de desdăunare, compoziţiunea nu mai putea fi aplicată, iar victima recăpăta libertatea de a recurge la răzbunare.

Sporirea permanentă a puterii publice, a dus la tendinţa de a nu mai lăsa acest drept, de răzbunare subsidiară, la îndemâna particularilor, astfel că, treptat, statul şi-a asumat rolul de a asigura reprimarea faptelor penale, când cei vinovaţi nu puteau plăti desdăunarea şi amenda, fixate conform tarifului legal. În modul acesta, *reacţia represivă a ajuns la ultima sa formă, devenind etatică, fiind un atribut exclusiv al puterii publice*.

4. Etatizarea represiunii pentru comiterea de fapte penale

Etatizarea represiunii, împotriva celor care vătămau interesele altora şi valorile colectivităţii, a fost condiţionată de o întreită necesitate, şi anume:

- nevoia de a asigura autoritatea conducătorilor statului;

- nevoia de a apăra siguranţa statului faţă de străini, măsurile represive extinzându-se, cu timpul, şi la cetăţenii care săvârşeau fapte de natură să atingă siguranţa colectivă;

- când puterea publică a devenit puternică, puterea particulară de represiune trebuia să dispară, indivizii urmând să asculte de puterea publică, să lase acesteia dreptul şi obligaţia de a reprima pe cei vinovaţi;

În antichitate, pedeapsa, în diferite state, a evoluat de la o severitate exagerată, la o indulgenţă „echilibrată".

La începuturi, legea penală egipteană, prevedea pedeapsa cu moartea pentru orice infracţiune, până în timpul lui Menes, iar în lumea arabă, una dintre cele mai aspre pedepse era tăierea membrelor [6].

Manu, anticul legiuitor al indienilor, a edictat pedepse destul de aspre în „Manovra", „Dharna" şi „Sastra": *amenda, confiscarea, pierderea castei, surghiunul, închisoarea, sluţirea (mutilarea) sau alte suferinţe corporale şi moartea*. Această din urmă pedeapsă, se executa prin numeroase procedee, cum ar fi: *decapitarea, punerea în ţeapă, tăierea cu briciul de ras, înecarea, turnarea de untdelemn*

fiert în urechi şi gură, aruncarea condamnatului la câini, zdrobirea sub elefanţi, arderea. Astfe, dacă cineva îndrăznea să înveţe pe brahman, cu privire la datoriile sale, regele poruncea să i se toarne acestuia ulei fierbinte în urechi şi în gură, iar dacă un sundra se aşeza pe scaunul unui brahman, i se aplica un fier înroşit în partea posterioară, ori i se tăia mâna sau piciorul, dacă lovea pe un brahman.

În vechea legislaţie a lui Hammurabi, sancţiunile erau, de asemenea, foarte severe, pedeapsa capitală fiind prevăzută pentru 34 de fapte. Ea se aplica pentru săvârşirea unor infracţiuni împotriva patrimoniului, de exemplu, furtul din patrimoniul regal sau al templelor - art. 6, însă era prevăzută şi împotriva celor care nesocoteau regulile de convieţuire în familie, cum ar fi asasinarea bărbatului de către femeie - art. 153. Farmecele sau blestemele pe nedrept, asupra unui om - art. 1 şi 2, injuria martorilor, când era vorba de o faptă pedepsită cu moartea - art. 3, beţia - art. 9 şi 10, tăinuirea lucrurilor furate din lăcaşuri sfinte, adulterul, dezvirginarea unei fete ce locuia în casa părintească, abuzul de putere din partea funcţionarilor, luarea lucrurilor supuşilor şi alte multe fapte, se pedepseau cu moartea. Dacă, din cauza viciului de construcţie, casa omora pe stăpân, arhitectul era ucis, iar dacă era ucis copilul stăpânului casei, se ucidea fiul arhitectului. Se mai pedepseau cu moartea: înşelăciunea, acuzarea nedreaptă de furt, favorizarea fugii unui rob, găzduirea de rebeli la o cârciumă, incestul, înşelarea unui „chirurg" ca să pună „însemnarea" pe un rob inalienabil.

Legea talionului, era prevăzută în acelaşi cod, în mai multe cazuri: ochi pentru ochi - art. 196, os pentru os - art. 197, dinte pentru dinte - art. 200) [7]. Imprudenţa doctorului şi operaţia nereuşită, din greşeala chirurgului, atrăgeau tăierea mâinilor. Dacă un fiu îşi lovea tatăl, i se tăiau mâinile, iar dacă o preoteasă mergea în tavernă şi bea, era arsă. Existau şi pedepse în natură, fie în mod direct, ca de exemplu, sclav pentru sclav, animal pentru animal, fie echivalate în grâne, calculate proporţional cu suprafaţa câmpului necultivat - art. 44.

Legislaţia evreiască, era socotită una dintre cele mai blânde, însă ea prescria, totuşi, patru modalităţi de suplicii capitale: *lapidarea, arderea, tăierea capului şi spânzurarea*. O pedeapsă des întâlnită era biciuirea: cel sancţionat era dezbrăcat, legat cu mâinile de un stâlp şi apoi bătut sângeros, folosindu-se curele care la capăt erau prevăzute cu bile de plumb sau vârfuri de fier, astfel încât, uneori, se producea moartea [8].

Romanii crucificau pe criminali, moartea pe cruce fiind dureroasă şi plină de dispreţ. Un roman liber nu trebuia însă crucificat, ci numai decapitat.

Potrivit Legii Celor XII Table, pater familias avea drept de viaţă şi de moarte asupra celorlalţi membrii ai familiei. De asemenea, debitorul putea fi vândut sau ucis de creditorii săi.

Mai târziu, cruzimea pedepselor a ajuns la cel mai înalt grad. Nero făcea lămpi din corpurile umane, unse cu păcură, iar sclavii serveau ca hrană pentru animale. De asemenea, se practica lapidarea sau condamnarea de a lupta cu animalele sălbatice.

La greci sunt renumite pentru severitatea lor legile lui Dracon. Filozofii greci considerau toate infracţiunile egale, astfel că Dracon a prevăzut sancţionarea cu moartea şi pentru infracţiunile mai puţin periculoase. Chiar şi Platon era destul de sever, admiţând „înfierarea" infractorilor, refuzul îngropării, ş.a.

La suedezi, ca şi la alte popoare nordice, adunarea publică, potrivit celor mai vechi proceduri cutumiare, declara mai întâi „fredlös" (fără pace), pe cel vinovat de comiterea unei crime, contra unui individ sau contra ordinii sociale, după care făptuitorul putea fi omorât de orice persoană, fără ca aceasta din urmă să fie pedepsită.

În triburile germanice, condamnarea criminalilor se hotăra de către adunarea poporului, prin aclamaţii şi zăngănit de arme.

Unele triburi de indieni din America, pedepseau o seamă de crime, prin râs şi ridiculizare, efectul umilitor fiind atât de pronunţat, încât îl obliga pe făptuitor să părăsească singur tribul, ceea ce echivala cu uciderea acestuia, în condiţiile în care oamenii izolaţi deveneau cu uşurinţă prada animalelor.

Dreptul geto-dac, cuprindea, ca şi alte sisteme de reglementare antice, norme aspre, dintre care unele au continuat să se menţină şi după formarea statului, ca de pildă, „răzbunarea sângelui". Versurile lui Horaţiu amintesc despre pedeapsa cu moartea a soţiei adulterine. Erau, de asemenea, aspru pedepsite: încălcarea interdicţiilor religioase, socotite sacrilegii; consumul de vin sau de carne, interzise de cler, etc. [9]. Uneori, cel vinovat era supus oprobiului public şi obligat să părăsească comunitatea (legea ostracizării) sau să se sinucidă. Totodată, vendeta a căpătat treptat aspectul de duel judiciar, atât ca element probatoriu, cât şi executoriu [10].

Concluzii

Legea talionului şi compoziţia legală, apărute în antichitate, reprezintă primele revelaţii în gândirea şi reglementarea reacţiei sociale împotriva infracţiunii, influenţând evoluţia viitoare a dreptului penal.

Talionul, nu numai că reprezenta o modalitate de etatizare a reacţiei sociale împotriva infracţiunii, dar, prin proporţionarea reacţiei sociale împotriva infractorului, se fundamentează ideea caracterului retributiv al pedepsei, idee de care nici doctrina penală modernă nu se poate dispensa. La fel, compoziţia voluntară şi apoi cea legală, reprezintă o estimare bănească a daunelor cauzate prin infracţiune.

Cea mai expresivă reminiscenţă a legii talionului este pedeapsa cu moartea, cu privire la care nici în secolul XXI nu s-a ajuns la abolire în toate ţările, deşi eliminarea ei ca sancţiune este fundamentată chiar şi prin convenţii internaţionale.

Filosofii vremurilor nu au stat deoparte şi au criticat legea talionului, nefiind de acord nici cu *dreptatea distributivă*. De asemenea, s-a arătat că trebuie *să se facă o diferenţă între „greşeala" voluntară şi cea involuntară*, iar omuciderea, prin imprudenţă, nu trebuie să fie la fel de sever pedepsită ca asasinatul, concluzionându-se că legea talionului nu poate să rezume dreptatea.

Dacă ideea de *justiţie corectivă*, ca balanţă a daunelor cauzate şi a pedepselor, a avut o mare influenţă până la Kant şi Hegel, ulterior a generat numeroase discuţii, arătându-se că, *a răspunde la rău cu rău*, nu înseamnă să anulezi răul. Executarea condamnatului nu atrage după sine resuscitarea victimei. Invers, *două binefaceri se adună* şi nu se anulează. Situaţia de după eveniment nu coincide cu cea de dinaintea acestuia.

Referinţe

[1] Vintilă DONGOROZ, *Drept penal. Tratat*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2000, reeditarea ediţiei din 1939, p. 32;
[2] Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Prelegeri de filozofie a istoriei*, Editura Humanitas, Bucureşti, 1997, p. 173;
[3] Ion TANOVICEANU, *Curs de drept penal*, vol. II, Atelierele Grafice Socec & Co., Societatea Anonimă, Bucureşti, 1912, p. 227;
[4] Gheorghe DIACONESCU, *Drept penal, partea specială*, vol. I, Editura Fundaţiei România de Mâine, Bucureşti, 2003, p. 158;
[5] Viorel PAŞCA, *Prolegomene în studiul dreptului penal*, Editura Lumina Lex, Bucureşti, 2000, p. 35;
[6] Sayyid Mujtaba Musavi LARI, *Dumnezeu şi atributele sale, lecţii de doctrină islamică*, Editura Argus, Bucureşti, 1998, p. 16;
[7] Vladimir HANGA, *Mari legiuitori ai lumii*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1977, p. 74;

[8] Emil DÖNGES, Otto KUNZE, *Ghid pentru studiul biblic*, Editura Gute Botschaft Verlang, Germania, Dilemburg, 1991, p. 344;
[9] Vladimir HANGA, Liviu P. MARCU, Gheorghe CRONŢ, Ion FLOCA, Valentin Al. GEORGESCU, Nicolae GRIGORAŞ, Al. HERLEA, Ion MATEI, Damaschin MIOC, Ovid SACHELARIE, Nicolae STOICESCU, Petre STRIHAN, Valeriu ŞOTROPA, Romulus VULCĂNESCU, *Istoria dreptului românesc*, vol. I, Editura Academia Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1980, p. 74;
[10] Dumitru FIROIU, *Istoria statului şi dreptului românesc*, Editura Fundaţia "Chemarea", Iaşi, 1992, p. 22;